

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
“ЖАХОН ТАРИХИ ВА МАНБАШУНОСЛИК” КАФЕДРАСИ

АБДУЛЛАЕВА ГЎЗАЛ ИСМОИЛОВНАнинг

5220200-тарих таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини
олиш учун

“ТЕРМИЗНИНГ РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДАГИ МОДДИЙ
МАДАНИЯТИ” мавзусидаги

Битирув мазақавий иши.

Рахбар:

доц. З.Холиқов

Термиз-2012

**Мавзу: ТЕРМИЗНИНГ РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДАГИ
МОДДИЙ МАДАНИЯТИ.**

I.Кириш.

II.Адабиётлар таҳлили.

III.Асосий қисм:

I -БОБ. Ўрта асрлардаги сиёсий жуғрофий ҳолати.

II- БОБ.Термизнинг ривожланган ўрта асрлардаги моддий маданияти,
шаҳарсозлик меъморчилик, кулолчилик, бадиий ва амалий санъат.

III-БОБ.Ўрта асрларда, ёзув, эпиграфика тараққиёти.

IV.Хулоса

V.Фойдаланилган адабиётлар.

Кириш

Мавзунинг долзарблиги: Ўзбекистон халқи ўз мустақиллигини қўлга киритиши билан тарихимизни ўрганишга бўлган муносабат ўзгарди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1997 йил “Тарих археология ва этнография илмий текшириш институтларининг фаолиятини кучайтириш тўғрисида”ги фармони ўзбек халқининг тарихини холисона ўрганиб, ёшларни миллий ғурур ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялашдек муҳим вазифани ҳар бир илмий кишининг зиммасига юклади. Сурхон воҳасининг ривожланган ўрта асрлардаги архитектура ёдгорликлари Т.А. Пудачинкова, Э.В. Ретвеладзе, И.А. Азимов, Ш.Р. Пидаев, З.А. Аршовская, З.И. Ҳақимов, С. Хмелнискиев каби олимлар томонидан мукамал ўрганилган.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Сурхон воҳасининг ривожланган ўрта асрлардаги тарихий жуғрофияси, топографияси, шаҳар ва қишлоқлар уларнинг ҳудудларида жойлашган архитектура ёдгорликлари, турли, қурилиш усуллари, қадимги шарқ меморчилиги уйғониш даврида қайта тикланганлиги, шарқ уйғониш даври маданияти башарият яратган моддий ва маънавий маданияти натижаларининг ўзида мужассам этганлиги ва юқори даражада таракқий этган маънавиятнинг умумий ва хусусий жиҳатларини акс этиришга қаратилган.

Меъморчилик иншоатларининг турларига бўлиниши мадраса, мақбара, масжид, минора, хонақоҳ, сарой, қароргоҳ, ҳаммом, сардоба, кўприк, карвансарой кабиларнинг асосий хусусиятлари кўрсатилади.

Меъморчиликдаги ислом маданияти Ўрта Осиёда тарқалиши араб босқинчиларнинг кириб келиши билан эмас, балки шарқ халқларининг маданий-иқтисодий алоқаларининг юқори даражага кўтариши билан боғлиқдир.

Бу давр шунинг учун ҳам уйғониш даври маданияти деб аталади. Араблар фақатгина йирик ҳудудларни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ҳалифаликлар таркибига бирлаштирди. Бу даврда тил, ёзув ягона йўналишда тараққий этади. Кишиларнинг нафақат дунё қарашлари балки уларнинг моддий турмушида ҳам, маданиятига ҳам ислом динининг умуминсоний хусусиятлари ўз аксини топди.

Ишдаги илмий янгиликлар ва эришилган натижалар: Ўрта Осиёнинг хусусан Ўзбекистон жанубий ҳудудларида жойлашган ва буюк ипак йўлининг чорраҳаларида шаклланган ўрта асрлар шаҳарлари Термиз ва Чағониён вилояти учун ҳам хосдир.

Бундай шаҳарлар Термиз, Чағаниён (Будраг), Дехинав, Басанд (Бойсун), шаҳри-Хайбар (Шеробод), Сарманган (Жарқўрғон), Хошимгирд (Ангор) кабилардан иборат бўлган, шунинг учун маҳаллий асилзодалар, илмли, саводли кишилардан фойдаланишга мажбур бўлган ва уларга эҳтиёж сезган. Халифаликнинг йирик шаҳарларида “Байт-ул Ҳикма”- “Донишмандлар уйи” ни ташкил этиб илм у-фан эшигини очганлар.

Бу жараён 100-150 йил мобайнида инсониятга Ўрта Осиёлик буюк сиймоларни етишиб чиқиши учун замин яратди.

Давлат тили форс-тожик бўлиб, ёзув арабча хатда ёзилар эди. Ёзув тил бирлиги шарқ халқларини янада яқинлаштирди. “тили бирнинг дили бир” деганларидек дунёқараш, эътиқод бирлиги турли халқлар маданиятининг уйғунлашувига олиб келди.

Айниқса сомонийлар давридан бошлаб, Ўрта Осиё халқларининг моддий ва маданий турмушида юксак натижалар қўлга киритила бошлади. Хусусан Термизда Сомонийлар даври шаҳри, яъни шаҳри сомон номи билан ҳам аталган.

Термиз шаҳрининг ядроси, яъни шаҳар қаъласи IX асрдан бошлаб, мустахкам пишиқ ғиштли девор билан ўраб олинган IX-XI асрларда

Термизнинг шахристон қисмида Ал-ҳаким Ат-Термизий мақбараси ва масжиди барпо этилади. Юқорида зикр этилгандек, мақбара буддизим динига оид ер ости хужраларнинг биринчи устида қурилган. Термиздаги чор-устин масжиди ва минораси, Султон Саодат мажмуасининг бош қурилишлари, умуман Термиз шаҳридаги йирик ўзгаришлар сомонийлар давридан бошлаб бу шаҳарга алоҳида эътибор берилганлигини англатади.

IX-XIII асрларда Термиз ва Чағониён ўзининг моддий ва маънавий маданиятидаги ютуқлари билан Мусулмон шарқи уйғониш даври маданиятидаги муҳим ўрин эгаллади.

Ишнинг амалий аҳамияти: Буюк ипак йўлининг чорраҳаларида шаклланган бу шаҳар Ўрта Осиёнинг шарқ мамлакатлари Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой халқлари билан маданий-иқтисодий алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Бу вилоятдан ривожланган ўрта асрларда Ал-ҳаким ат-Термизий, Хўжа Иса ат-Термизий, Абу Бакр ал Барроқ, Хўжа Саид Ваққос каби ўнлаб Термизий олимлар етишиб чиқди.

Бу ерда ислом назариятчилари, каломшунослар, ҳадисшунослар, фикҳшунослар, табиат ва илму нужумот, файласуф, шоир ва адабиётчилар камол топди. Бу юрт буддизимнинг Ўрта Осиёдаги йирик маркази бўлганидек, ислом динининг ҳам таянч шаҳарларидан бирига айланди.

IX-XIII асрларда Термиз ва Чағониён ўзаро урушлари гирдобиди бўлсада, Сомонийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Салжуқийлар ва Ғазнавийлар даврида маданияти узлуксиз ривожланиб келган ўлка ҳисобланади.

Унинг тарихи ва маданиятини ўрганиш ўсиб-улғайиб келаётган ёш авлод учун муҳимдир.

Ишнинг тузилиши: кириш, адабиётлар таҳлили, асосий қисм 3 боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

II. Адабиётлар таҳлили.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Биздан озод ва обод ватан қолсин” номли асрларида халқимиз тарихини ҳеч шубҳасиз, ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш халқаро ҳамжамиятда ўз ўрнимизни топишимизни, кадриятлар, урф-одатлар руҳида йўғирилган миллий ғоямизнинг маънавий илдишларини мустаҳкамлаш йўлида олиб борилаётган ютуқлар, тажрибаларимизнинг ёшлар онгига сингдириш билан боғлиқ масала эканлиги юксак илмий ғоя сифатида илгари сурилади.

Шундай экан биз ёшлар миллий ғоя тарғиботи ва амалиётида фаол иштирок этиш учун халқимиз турмушида минг йиллар мобайнида сайқалланиб келган ўзбекона урф-одатлар, маросимлар, кадриятлар тарихини маданиятимизни яхши ўрганиб. Унга муносиб фарзандлар бўлиб етишмоғимиз зарур.

Мустақиллигимиз шарофати билан 2002 йил апрел ойида қадим Термиз шаҳрининг 2500 йилик тўйи муносабати билан “Термиз буюк ипк йўли чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар” номли илмий тўплам нашр этилди. Бу асрда воҳамизнинг археологик ва архитектура ёдгорликлари устида илмий изланишлар олиб борган олимларнинг илмий мақолалари ўз аксини топган. Асарда Термизнинг қадимги даврдан токи замонавий давргача бўлган тарихи ва маданияти шаҳарсозлик, меъморчилик, кулолчилик, зарганлик, кандакорчилик, чангорлик, дурадгорлик, тўқимачилик ва бошқа соҳаларда қўлга киритилган бадий ва амалий саънат, маданият намуналари орқали ўз аксини топган.

Хусусан М.Р.Пидаевнинг “Гончарная производство Термиза в XII-нач XIII в.в.” номли мақоласи ўрта асрларда Термиз шаҳри кулолчиликнинг тараққиёти ва унинг муҳим хусусиятларини ёритишга бағишланган.

Бундан ташқари шу муаллифга тегишли ўрта асрлар шишасозлиги, архитектура иншоотлари тарихига бағишланган рисоалар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё архитектура иншоотлари тарихининг чуқур билимдони С. Хмельянскийнинг 4-томлик “Архитектура средней Азии” номли асарининг ривожланган ўрта асрларга бағишланган қисмида Термиз ва унинг атрофида жойлашган мақбара, мадраса, минора. Хонақоҳ карвонсарой, масжид, ҳаммом, кўприк ва бошқа архитектура иншоотларининг асосий хусусиятларининг асосий хусусиятлари очиб берилган.

Бундан ташқари М.Е. Массон томонидан “Термезиская археологическая комплексная экспедиция” (ТАКЭ) натижаларининг тўпламида кўҳна Термизнинг археологик тадқиқотлар марказига айланганлиги тасдиқловчи илмий хулосалар илгари сурилган.

III. Асосий қисм:

I-БОБ. Ўрта асрлардаги Термизнинг сиёсий жуғрофий ҳолати ҳақида.

Ўрта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан бири Термиздир. Бу шаҳарлардан топилган тангалар ерамиздан олдинги V-IV асрга оид эканлигини тасдиқлайди.

Термиз Амударёнинг Ўрта оқимида жойлашган. Ундан юқориқда Сурхондарё Амударёга қўйилган ва бу ерда кечув жойи мавжуд.

Термиз шаҳрининг тарихий ядроси, маркази тўғри бурчакли қаёла бўлиб, у дарё қирғоғида қад кўтарган. Қаъланинг дарё қирғоғида қурилган деворнинг узунлиги 470-метрни ташкил этади.

Кушон даврида қаёла атрофида шаҳристон вужудга келиб, унинг 70-гектарлик майдони мудофаа дебвори билан айлантриб олинган. Шаҳристоннинг ички томони девор билан тенг бўлмаган икки қисмга бўлинган. Термиз ўша даврда ўзининг атрофидаги ерлари билан 430 гектарни ташкил этади. Бу ҳудудни ҳам баланд девор ҳимоя қилиб турган.

VIII-асрнинг охирида Термиз араб босқинчиларнинг саркардаси мусо ибн Абдуллоҳ томонидан босиб олинди. Араблар термизни эгаллаб олгач, Термизшоҳни шаҳардан қувиб чиқарди. Термизшоҳнинг Самарқанд ихшиди Тархун бошчилигидаги кеш, Насаф, Бухоро отрядларини ва туркийларини Термизни қайтариб олишга ундаб қилган ҳаракатлари беҳуда кетди.

Араб бўлганлар орасида машҳур бўлган собит ибн Қутба ал-Хоразмий ўз жангчилари билан Мусо ибн Абдуллоҳга қўшилган. У янада кучайиб кетган. Улар қулларини бирлаштириб, Халифа язиднинг барча тарафдорларини Мовароуннаҳрдан қувиб чиқаргандан йиғиладиган солиқлар Мусо Ибн абдуллоҳ хазинасига тушадиган бўлди. Мусо ибн Абдуллоҳ Термизда 15 йил ҳукумронлик қилди. Усмон-ибн маъсуд (Пайғамбар орол-жазирант Усмон унинг шарафига шундай аталадиган бўлди), бошилигидаги

арабларнинг, туркларнинг, соғидларнинг ва маҳаллий аҳолининг бирлашган кучлари билан Мусо ибн Абдуллоҳ қаршилиги бостирилди. Унинг ўзи жангда ҳалок бўлди. Ўша пайтдан бошлаб термиз араб халифалари учун таянч нуқтаси бўлиб келди.

Термизнинг араблар томонидан босиб олиниши ва халифалик таркибга киритилиши шаҳарда янги маданиятнинг шаклланиши ва ислом динининг кенг тарқалиши учун замин тайёрлади. Араблар тохаристоннинг бошқа худудларидек термизда Ислом маданиятини, динини қурон кучи билан сингдириб бож, хирож, жизя каби солиқлар орқали аҳолини бўйсундириб олди. Араблар исломни жорий қилиш ва аҳолини ишонтириш Термиздаги буддавийлик, зардуштийлик, настарионлик ибодатхоналарини вайрон қилиб, бу динларни “Сохта дин” деб эълон қилганлар.

Уларнинг ўрнига “байтиллоҳ² оллоҳ уйларини-яъни масжидларни барпо этганлар.¹ масжидга келиб 2 ракат номоз ўқиган муслим жизя солиғи яъни жон бошига солинадиган солиқдан озод этилган, ёки 2 дирҳам пуб олган. Иқтисодий қийинчилик, сиёсий ва диний таҳқирланишдан аламзода кишилар яшаб қолиш учун ҳам динни қабул қилганлар. Ислом дини аста-секин кишиларнинг ҳаётига кириб борган. Шундай қилиб араблар босиб олган даврдан бошлаб Термиз шаҳри тарихининг янги босқичи бошланди. Термиз шаҳри ҳам ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари каби сиёсий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб савдо ва ҳунармандчилик ва маданиятнинг марказига айланиб борди. Бу давр Европа адабиётларида қайд этилганидек “араб уйғониш” даври эмас, балки бутун шарқ халқларининг уйғониш даври деб аталади. Араблар осие халқлари яшаётган кег худудларни босиб олганларидан сўнг, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан битта худудга бирлашган халқларнинг маданиятида ҳам “синкритизм”-қоришиқлик ва уйғунлашув пайдо бўлди. Бу давр маданиятининг диний-фалсафий, адабий, саънат,

¹Термиз буюк йўллар чораҳандаги кўхна ва янги шаҳар. Т. “шарқ”-2001. 19-бет

архитектура ютуқлари осие халқларининг маданий-иқтисодий алоқалари ривожланишининг маҳсули эди.

Шундай қилиб арабларнинг Боғдохалифалигига кирувчи Термиз шаҳри ҳам шарқ уйғониш даври маданиятининг йирик ютуқларини ва намуналарини ўзида мужассам этади. Унинг маданий ҳаётида ҳам янги устувор йўналишлар юзага келади.

IX асрда Термиз икки қисмдан: шаҳар ва работдан иборат эди. IX аср охирида яшаб ижод қилган Ибн хурдодбекнинг Термиз қояда жойлашган ва унинг девори тагидан дарё оқими ҳақидаги маълумотлари шуни исботлайди.

1

X аср муаллифи Қудамда Термиз шаҳрини тепалик ва қояда жойлашганлигини², Ат-Табарий эса дарё соҳилида эски истехком ёки мудрофаа деворли қалъа –шаҳар мавжудлигини этироф этади.

Сомонийлар давлатини таркиб топишини Ўрта Осие халқларининг гуллаб яшнаши учун йўл очиб берди. Хусусан Термиз шаҳри IX асрнинг охири ва X аср бошларидан бошлаб раванқ топа бошлади.

Бу дарга келиб термиз шаҳри Ўрта Осиенинг бошқа шаҳарлари каби Ўрта асрларнинг типик шаҳрига айланди. Шаҳар уч таркибий қисмга бўлиниб, қаъла-шаҳристон ва работдан иборат эди. Термиз шаҳрининг гуллаб-яшнаши сомонийлар амирларининг Термизга алоҳида аҳамият берганлигидадир. Чунки айрим тарихий маълумотларга кўра, сомонийларнинг келиб чиқиши ҳам шу шаҳар билан боғлиқ.

Ривожланган ўрта асрлар Термиз шаҳри ҳақида кўплаб ёзма манбалар муҳим маълумотлар беради.

Масалан: Истаҳрий 850-934 йил маълумотига кўра, термиз қаъла ва работдан иборат бўлган. Шаҳарларнинг қаъла ва шаҳристони мудрофаа девори билан ўраб олган. Дар ал-имора, яъни ҳукумдорлар саройи қаълада,

¹ Термиз буюк ипак кўли чораҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. Т. 2001. 18-бет.

² Қудамда китоб ал-масомик вал. Маталик. ВГА. 1889.Р.211.

зиндон, бозор ва жоме масжиди эса шаҳристонда, яъни “мадина”да жойлашган рабодда мудофаа деворининг ичкарасида “ал-мусалла” деб аталувчи хайит байрамлари ўтказиладиган масжид жойлашган эди. Кўча ва майдонларнинг аксариятига пишиқ ғишт терилган. Термиз чағаниёндан худуди жиҳатидан кичик бўлсада, аҳоли сони бойлиги ва таъминланиши жиҳатидан ундан устун турган. Шаҳар экинзорлари Чағондур Сурхондарё суви билан суғорилган, истехком учун жайхун сувидан фойдаланилган. Шунини ҳам айтиш керак жайхун суви жуда яхши натижа берган ва унинг сувидан фойдаланилган.¹ Ибн хавқал Итахрий маълумотларига беярли ўрганришлар киритмаган, лекин ундан фарқли ўлароқ “қаъла” сўзи ўрнига “кўҳандиз” сўзини ишлатган.²

Мукаддасий фикрига кўра. Термиз шаҳри “хисла” ва “кўҳандиздан” иборат, яъни мудофаланган шаҳар ва қаъладан ташкил топган.

Жоме масжиди худди шу мудофаланган шаҳарда жойлашган. “Кўҳандиз” битта “мадина” шаҳристон учта дарвозага эга. Шаҳар работга ҳам, шунингдек “сурадиҳат” дейиладиган ўтовлардан иборат работга эга бўлган.³

Кўҳандиз ичидаги иморатлар ҳамда ҳукумдорлар ва бошқа маъмурий бинолар қаерда жойлашганлиги тўғрисида аниқ бир айтиш учун қазил ишлари олиб бориш лозимдир. Бироқ қатламшунослик маълумотларига таяниб шунини айтиш лозимки шаҳарнинг ушбу қисми Сомонийлар давридаёқ қаълага айланган ва унда ҳарбий гарнизон жойлашган.

Қазил ишлари олиб борилган жойларда бу даврга оид монументал бинолар бўлганлиги шундаг дарак беради.

Сомонийлар даврида Термиздаги ҳаёт аста-секин шаҳристонга қараб сурилади, унинг майдони 35 гектардан ошиб кетади. Бу ерда ўтказилган

¹Қамомлиддинов М.С. Историческая-география южного согда и тохаристана по арабоязынкм источником. IX-начала XIIIв.в. Т. “Ўзбекистан”. 1996. Стр.102.

²Қамомлиддинов М.С. Историческая-география южного согда и тохаристана по арабоязынкм источником. IX-начала XIIIв.в. Т. “Ўзбекистан”. 1996. Стр.103.

³Термиз.Т. Шарк. 2001.20 бет.

қазишмалар шаҳарнинг бу қисми сомонийлар даврида жадаллик билан обод қилинганлигидан дарак беради. Шаҳристоннинг шакли номуносиб бўлиб, шимол-ғарбдан жануби-шарққа қараб чўзилган эди. Бу ерда бозор, масжид ҳамда бошқа жамоат ва маъмурий бинолар, асилзодалар уйлари бўлган, ер ости қувирлари ўтказилган. Қудуқлар мавжуд бўлган шаҳарнинг диққатига сазовар зиҳатларидан бири шуки, у ерда кўчалар ва майдонлар соҳилда Истахрий ёзиб қолдирган бўлиб, Ўрта Осиёнинг бошқа биронта ҳам шаҳрида бундай иш қилинмаганлиги эслатиб ўтган. Шаҳристон ҳудудидан кўчалар ўтган. Бундан ташқари Шаҳристон ҳудуди деярли бутун айланаси бўйлаб ташқи ва ички муҳофаа деворлари билан ўраб олинган. Бу деворлар бир-биридан 7-8 метр оралиқда турган. Ички девор баланд бўлмаган. Тўсик тарзида сақланиб қолган ташқи деворга нисбатдан маҳобатли бўлган.

Ташқи девор нисбатдан қадимги бўлиб, араблар истилосигача бўлган даврда қурилган. Ички девор эса X асрнинг ўрталарида ва иккинчи ярмида бунёд этилган. Муҳофаа деворларида пишиқ ғишт ишлатилганлиги у X асрдан илгари қурилмаганини кўрсатади.

Термиз шаҳри XI-XIII аср бошларида тараққиётнинг юксак босқичига чиқди. Бу даврда унинг майдони 500 гектардан ортиқ эди. XI-XIII асрларда Термиз кўҳандизи бутунлай қаълага айланган. Бу ерда енгик чодирсимон уйлар бўлган. Қўрғоннинг турли жойларидан топилган чодир синлари буни тасдиқлайди.

Шаҳарнинг асосий маъмурий ва ижтимоий-маданий бинолари ўрнини аниқлаш. XI-XIII аср бошларидаги Термизнинг тузилишини тушиниб олишда катта аҳамият касб этади.

Чунончи, Эски Термиз шаҳри чеккасидаги ички беағи ғоят маҳобатли бино Термиз ҳуқумдорлари саройи бўлган.¹²

¹Денники Б.П. экспедиция музеи восточных культуры в среднего Азии. В 1927 г. Культуры востока Т. II. М. 1928ю С. 3-16.

²Массон М.Г. ТАКЭ. Т. II. 1945.-С.133

Сарой XI асрнинг биринчи чорагида қурилган деб ҳисобланади ва у 1025 йилда мовароуннаҳрга юриш қилган Маҳмуд Ғайнавий номи билан боғланади. Гардизистоннинг ёзишича ушбу юриш асносида Маҳмуд Термизда ўзининг моҳабати, улуғворлиги ва хашамати билан барчани, биринчи навбатда ўзи шу ерда учрашиши лозим бўлган Қорахонийлар Қодирхонини солиши кеарк бўлган сарой қурилишини буюрган. Бирок саройга бирмунча кейинроқ XII асрда нақш ишланган. Термиз ҳукумдорлари саройининг хашамати Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам машҳур бўлган. Хар ҳолда XII аср ўрталарида яшаган Идрисий Термиз атрофи мудофаа девори билан ўраб олинганини, у ерда шоҳона қабулғна хлмахил бинолар ҳамда бозорлар борлигини қайд этар экан, айти шу саройни назарда тутган.³

Работ худудларида учта гузар масжиди бўлгани аниқланди. Работнинг шимолий қисмида IX-X асрларда қурилган деб ҳисобланадиган Чорсустан масжиди бўлган.⁴

Ривожланган Ўрта асрларда термиз шаҳрида хунармандчиликнинг турли соҳалари тараққий этди. Унинг энг муҳим тармоқларидан бири кулолчилик эди. Термизлик кулоллар X- XI асрларда Ўрта Осиёда биринчи бўлиб мукамал сиркори идишлар ишлаб чиқара бошлади. Термизда тайёрланган сиркори сополни Ўрта Осиёдаги бошқа кулолчилик марказлари маҳсулоти билан солиштирганда улар Самарқанд, Марв, Шошнинг машҳур сопол идишларидан қолишмаслиги маълум бўлди. сирсиз сопол ишлаб чиқариш XI-асрдан бошлаб ривожланди ва XII асрга келиб юқори даражага кўтарилди, ҳамда сирқари сопол ўрнини кўп жихатдан боса бошлади. Бу яхлит қолипли керамика ишлаб чиқариш техникаси такамиллашув билан

³Қамомоллидинов М.С. Историческая-география южного согда и тохаристана по арабоязынкм источникам. IX-начала XIIIв. в. Т. "Ўзбекистан". 1996. Стр.43.

⁴Шишкин В.А.«Курган и лечитьЧорсустанувразвалина Строго Термеза» ТАКЭ Т.II. Т.1995. С 98-136.

боғлиқ бўлиб, бу техника шундай буюмларнинг ишлаб чиқарилишини кескин ошириш имконини берди.

Бунда хилма-хил бўртма тасвирлар идишлар кўринишини унча чиройли қилган. Айни пайтда чизма нақшли сопол идишлар кен тарқалди. Бундай услублаштирилган илмий чирих ва тиграфик нақш билан одатда шаклланган ва ҳаммаси хилма-хил бўлган кўзалар безатилган. Бу давр кулолчилигида симоб кўзача сезиларли ўрин эгаллайди.

XI-XII аср бошларида Термизда ишлаб чиқарилган сопол буюмлар термизлик кулолларнинг юксак касб-хунар даражасини ҳамда унинг аҳолиси моддий-маданиятининг ривожланиш даражасини кўрсатади. Термизлик кулол усталар маҳсулотларининг Ўрта Осиёдаги бошқа кулолчилик марказлари ҳамда чегарадош мамлакатлар, Мовороунаҳрдан ҳам кўпроқ Хуросон буюмлари билан умумий жиҳатлари мавжуддир. Бу ҳол Термиз сиёсий жиҳатдан Хуросон ҳудудидаги давлатлар билан кўпроқ боғлиқ бўлгани туфайли юз берган. Шунга қарамай Термизда ишлаб чиқарилган сопол буюмлар ва бир қанча маҳаллий хусусиятларга ҳам эга бўлган.

Шишисозлик ҳунармандчиликнинг анча ёш, лекин соф шаҳарга хос тармоғи бўлган. Тоҳаристон ҳудудида илк Ўрта асрларда пайдо бўлган бу ҳунар қисқа вақт ичида ҳунармандчиликнинг етакчиси соҳасида айланди. Бу даврда маҳсулотнинг тури кўпайди, ишлаб чиқариш технологияси анча мукаммалашди.⁵ Буюмлар тайёрлашда кўпроқ оч яшил феруза, оч-зангори, тўқ-бинафша ранглардан фойдаланилган. Бу даврда кенг тарқалган шиша идишларнинг анъанавий шакллари оғзи тор ва кенг кўзалар. Қадахлар, косалар атир шишилардан иборат бўлган.

Дераза панжаларига мўлжалланган махсус кесик ойналар Ўрта Осиёдаги бошқа шаҳарларга нисбатдан Термизда эртароқ пайдо бўлган.

⁵ Пидаев Ш.Р. Гончарное проворство Термеза в XII-нач.XIIIввII. Бактрия Тохар станқадимда ва ўрта асрларда Самарқанд. 1993. 48-50 бетлар.

Термизнинг ўрта аср қатламларида шиши буюмларнинг кўплаб топилиши шаҳар шишадоналарининг кўплаб устахоналари бўлганидан дарак беради.

Уларнинг айримлари темирчилар маҳалласида бўлган шундай устахоналаридан бири Рабоднинг жанубий қисмида бўлган бадавлат шаҳарликларнинг уйи ҳовлисида топилган кўп миқдордаги тошлоқ ва хом ашё шуни тасдиқлайди⁶.

Металлсозлик шрта асрлардаги Термиз шаҳрининг ривожланган ҳунармандчилик соҳаси ҳисобланган. Бу ерда металл ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган чилангарлик маҳалласининг мавжуд эканлиги металлсозлик шаҳарнинг иқтисодий маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлигидан дарак беради.

Чилангор айниқса четдан келтирилган қрса (чўяндан махсус усул билан ҳосил қилинган юмшоқ темир) дан фойдаланилган. Меҳнат қуролларидан ташқари бу ерда ҳарбий қуроллар яшаш ривожланган. Чунки Термиз қабласида ҳарбий гарнизонни сақланиши ва бу ернинг стратегик аҳамияти шуни тараққий етган. Улардан кўза, қозон, шакдан пардозлаш ишлари саффарларнинг юксак маҳоратидан дарак беради. Бу ҳунарлардан ташқари шаҳарда тўқувчилик, қончилик, ҳам ривожланган уларнинг маҳсулотлари афсуски бизгача етиб келмаган.

⁶ Пиддаев Ш.Р. Хозияйствено-жилой комплекс XI-нач.XIII вв. город нов старого Термеза// Архитектура и строительство Узбекистана. № 11. 1986. –С. 8-10.

II- БОБ. Термизнинг ривожланган Ўрта асрлардаги моддий маданияти, Шаҳарсозлик, меъморчилик, кулолчилик бадий ва амалий санъат.

Термизда IX-XIII асрлардаги Масжид, мақбара, минора ва хонақоҳлар халқимизнинг муқаддас қадамжолари ва зиёратгоҳ ёдгорликлари ҳисобланади. IX асрда ёшаб ўтган шаҳарнинг бўлиб ҳомийси ҳисобланган кўплаб суфиёна фалсафий асарлар муаллифи суфийликнинг ўн икки оқимидан бири- “хонимийлик” дарвешлар тарақиётининг асосчиси Ҳоким Ат Термизий мажмуидаги мақбара Термиздаги асосий қадамжодир. Диний мақсаддаги бинолар меморчилиги.

Араб фатҳидан сўнг муслимон диний бинолари масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳарнинг роли ошиб борди. Термиз равнақ топган XI-XII ва XVI асрларда улар улар бу ерда жадал бунёд этган.

Масжидлар. Масжидларнинг уч асосий типини ажратиш кўрсатиш мумкин. Булар: маҳалла масжидлари, Жоме масжидлари ва номозгоҳ масжидлари.

Жоме масжидлар икки хил бўлган. Биринчи хили-ўртасида чор-атрофи устунли айвон билан ўралган ҳовлили катта бино.

У ривожланган ўрта асрлардан бошлаб Марказий Осиё Жоме масжидларининг икки хили кўп устунли, чор томондан ўралган. Кенг тамер бўлиб, томи бир неча гумбаз ёки вассажуфт билан ёпилган. Бу хил Жоме масжидлар унга кенг ёйилмаган айрим намуналар орқалигина бизга маълум. Сурхондарёдаги дастлабки кўп устунли масжидлардан бири Термиз яқинидаги Сополлитепа масжиди бўлиб, XI асрга оиддир. ¹Бинода кўп устунли тамир бўлиб, 43x25 метр ўрамли тухумсимон чўзиқ майдонни банд етди. Бу ерда пишиқ ғиштдан қилинган 50 дан зиёд пойустун аниқланган. Уларнинг кесилган квадрат (90x90 см) бўлиб, ҳар уч метрга мунтазам қўйилган.

¹ Ретвеладзе Э.В. Аршавская З.А. Абдуллаев К.А. Древнейшая многоношенная мечет средний Азии // С.А.У. №6. 1979.

Чаганиёнда бозор ўртасида пишиқ ғишдан қурилган равоқсиз² (васс-жуфт билан текис ёпилган бўлса керак) “гўзал” масжид ҳам, манбалар (Истақрий ва ал-Мақсидий) га кўра шунақа Мужассамотга эга бўлганда ўхшайди.

Чорустун масжиди (X аср) муайян даврларда жоме ва барзида номозгоҳ масжид вазифасини бажарган кўринади. Бу масжид тарихи мурабба (тахминан 10x10 метр) ҳовли бурчагида жойлашган, бостирма сифатида устун гумбазли иншоат бўлган.³

Ғарб ва Жануб томонидан ҳам ҳам ғишдан кўтарилган девор билан бутунлай тўсилган, шимол ва шарқ томонидан эса равоқ айвон орқали ҳовлига қараган. Такор ичида пишиқ ғишдан терилган диаметр бир метрли тўққиз гумбазли томни кўтариб турарди. XI аср масжиднинг бошқа бурчагида пишиқ ғишдан минора тикланиб, унга 1032-йил санаси ёзилган, шунингдек масжид таъмирланган. Ҳом ғиш терилган сақн, девор, шу жумладан меҳроб ҳам пишиқ ғиш билан қопланган.⁴ жануби-ғарбида девор марказида жойлашган меҳроб тақасимон тақмондан иборат бўлиб, шу ерга яқин жойлашган, ҳам ғишдан қилинган. Қўрғон қўшли сингари кунгира билан безатилган.

Катта масжид кейинроқ қурилган масжидлар сирасига киради. У XVIII-XIX асрларга оид бўлиб, Термиз яқинидаги Ўрта овул қишлоғига жойлашган. Бу тарқи мурабба ҳар бир томони 14 метрдан бўлган хочсимон гумбазли зали ҳамда бурчакларида гумбазли тўртта хонаси бўлган, ҳам ғишдан терилган иншоатдир. Марказий талорнинг усти поғонали чархи гумбаз билан ёпилган. Масжид залида меҳроб жойлашган. Ғарбий девордан ташқари барча томондан терилади. Масжид ичи чархи гумбаз ва балхи гумбаз тепасидан очилган туйнуклар орқали ёритилади.

² Аршавская З.А. Ретвеладзе Э.В. Ҳақимова З.А. уҳод сог 1982. С.40.

³ Шишкин В.А. “қургани” М. Мечеть Соригу в развалина старого Термеза // Труды АУ ТАКЭ: ТПТ. 1945.С-100.

⁴ Нельсон В.А. Некоторые сырковые купленные постройки на юге домики Сурхандары и М.Х.У. выпь 3.Т. 1962. С-101-102.

Шуни такидлаш зарурки масжидларнинг кенг тарқалган тўрнинг тури кадам жолар ёнидаги масжидлар эди. Улар кейинги саҳифаларда ушбу масжидларнинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқилади.

Миноралар. Азон айтиб мусулмонларни намозга чорлашда хизмат қилган миноралар жоме масжидларнинг ажралмас қисми бўлган. Ўрта Осиёдаги дастлабки миноралар сақланиб қолмаган, бироқ улар хом ғишдан қурилиб, кейинчалик айримлари пишиқ ғишдан қурилиб, кейинчалик айримлари пиштин ғишт билан қопланган маълум. XI асрдан бошлаб минораларнинг кўпи буткул пишиқ ғишдан ишланиб, бир неча горизантал белбоғларига эпиграфик безак берилган. Миноранинг юзасига ғишт нақшинкор терилган, нақшли мукарнасан бўртма гулли горизантал белбоғ қиланган. Бу унсурлар ҳозир сақланиб қолмаган. Жоме масжидларнинг бир қисми бўлган. Бузилмай қолган айрим миноралар (масалан, Бухорада каноҳ минораси, Бобкент ва Жарқургондаги миноралар) ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг катор минтақаларида алоҳида ҳолда кўкка бўй чўзиб турибди.

Термиздаги чорсутун масжиди ёнидаги унга катта бўлмаган, ҳозир бузилиб кетган минора шундайлардан эди. XX асрнинг дастлабки ўттиз йилида ҳам ушбу масжид ҳаробалари узра кўкка интилиб турган, бу минора Ўрта Осиёдаги пишиқ ғишдан ишланган қадимги миноралардан бири бўлган.

Баландли 13 метр ва диаметри 3-метр бўлган цилиндирсимон танаси саккиз қиррали пойдеворга турган. Бу Ўрта Осиёдаги ягона цилиндирсимон минора, чунки қолган барча миноралар понуссимон бўлиб юқорига қараб бироз ингичкаланиб боради. Бу минорага айланм зина бўлиб, муаззин туришига мўлжалланган. Майдонга-қафасача олиб чиққан. Бу майдонга даставвал тахминан 16-18 метр баландликда бўлган.¹

¹ Прибыткова А.М. Строительная культура средней Азии. В. IX-XII в.в. М. 1973. С-213.

Танасининг ғиштин юзаси бўртма эпиграфик безакдан иборат бўлган тўртта белбоғ билан безатилган. Белбоғлар ғишти жуфт-жуфт терилган. Миноранинг юзасида ажралиб кўришиб туради. Бу монументал хаттотликнинг илк вариантлари бўлиб тарошланган ғиштлардан терилган. Кўфий лавҳалар сода ва бир мунча хандасавий хусусиятга эга эди. Минора белбоғларидан бирида у бунёд этилган сана ҳижрий 423-йилни ўқишга муаффақ бўлинди. (бу милодий 1032 йилга мутобиқ келади).

Ўрта Осиёдаги қирроли ягона минора-жаркургон минораси. У ўрта асрдаги Чарманган қишлоқ ҳудудида Мемор Али Ибн Муҳаммад Сарахсий томонидан 1109 йилда қурилган. Бир пайтлар икки ашёли бўлган. Бу миноранинг қуйи ашёнаси ҳам яхши сақланиб қолган. Унинг танаси бир-бирига туташган ярим доира тарзидаги 16 қирра билан безатилган Маҳорат билан арчасимон қилиб терилган. Қиралар қуйида бир-биридан мунча қочиб юқорига кўтарилган сайин бир-бирига чқинлаш боради. 20 метр баландликда улар горизантал эпиграфик белбоғ билан туташган. Буларда қуроний лавҳ тугамаган, бинобарин, минора танасининг сақланиб қолмаган қисмида эпиграфик нақишли яна бир белбоғ бўлган.² Миноранинг 21.6 метрли қисми сақланиб қолган. Қуйи диаметри 5.4 метр, юқориси 4.1 метр. Минора ғишти ғоят пухталиқ билан нақшлар терилган ва умуман унинг нафис бадий кифоаси кишини ҳайратга солади. Жаркургон минораси меморий бадий ечимга кўра шимолий Ҳиндистон ва хуросон мимораларига яқин туради. Мадрасалар шарқда бу типдаги бино даставвал Ҳаршахийнинг “Бухоро тарихи” китобида тилга олинган. Унда Бухородаги 737 йилдаёниб кетган Фаржак мадрасаси ҳақида гап боради.¹

Улуғбек томонидан Бухоро, Самарқанд ва Ғишдивонда барпо этилган учта мадраса Ўрта Осиёда сақланиб қолган. Кўплаб мадрасалардан энг қадимийларидир.

² Прибыткова А.М. Строительная культура средней Азии. V.IX-XII в.в. М. 1973. С-113.

¹ Наршахи Абу-бақр мухаммад История Бухары Перевод с перс и Лихонина подпер. В.В. Бартольда. Т.1997.С-118.

Термизда мавжуд бўлган мадрасаларнинг илк классик намуналари, афсуски сақланиб солмаган. Шу боис улар ҳида бирон-бир маъмулотга эга эмасмиз. Бироқ Деновдаги XVI-XVII асрларга оид Саид Оталиқ мадрасаси архитектурасига қараб Термизда классик мадраса бунёд этиш анъаналари этиш ҳақида ҳукм юритиш мумкин. Пишиқ ғишдан кўтарилган бу монументал иншоат ўша даврда етакчи бўлган. Бухорога меъморчилик мактаби анъаналарининг кучли таъсири остида бунёд этилган. Тархи тўғри бурчакли, икки ашёнали, бу бинода чор атрофи ҳужралар ҳамда ўқларидан тўртта устунли айвон билан қуршалган ҳовли бўлган. Ерда нодир ва асосан Бухоро мадрасалари хос усул қўлланган-? Бино ён тарафларидан ташқарига караган равоқли пешайвонлар қўйилган.

Термиз яқинида 1958 йилда В.А. Нилсон томонидан тадқиқи этилган., ҳом ғишдан содда қурилган икки мадраса XVIII-XIX асрларга оиддир. Уларда анча кенг баъзан ўртасида ҳовуз бўлган ҳовли атрофида (унинг чор атрофини тўла банд этмаган ҳолда) тархи мураббага яқин бўлган. Уст балхи усулида ёпилган ҳужралар жойлашган ҳовлининг ғарбида эса тарихи ёйилган. Уч қисмдан иборат масжид бўлган. Тарихга кўра, бу хонақо-масжид ва мадраса ҳужраларидан иборат сўқийлар мажнун бўлган. Бундай мажмуалар XVII-XIX асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Масалан, бухородаги нисбатдан монументлар конструкция бўйича қурилган халифа Ниёзқул ва Халифа Худойдод хонақо мажмуалари шу кабилардир. Сурхондарёнинг сўл соҳилида Хўжа мулки қишлоғидаги мадрасаси¹ бир қавватли катта мажмуа анча йирик бўлсада, меморий жиҳатдан соддароқдир. Ўртасида ҳовузи бўлган соя-салқин чорси ҳовли чор атрофида қирққа яқин ҳужра бор. Ҳовлининг жанубий-ғарбий бурчагида учта катта кенг ҳужра бўлиб, атрофидан дарсхона талори бўлган. Ҳовлининг ғарб томонида ҳам ғишдан кўтарлигна, шифти вассажуфтла бир ҳадли масжид ва ҳом ғитдан

¹ Нельсон В.А. Некаторе сырцовые колёсные постройки на юге долине Сурхандары ИМКУ. Выпи. 3,Т. 1962. С. 102-122.

минбар бўлган. Томонлари 3,5 метрли, балки гумбаз билан ёпилган хужралар деворида усти равоқли токчалар бўлиб, уларга китоб тахланган ва рўзгор буюмлари териб қўйилган. Шунингдек, кўпчилик хужраларда кираверишда ўнг бурчакда ўчоқ бўлган.

Термиздан шимоли-шарқда жойлашган Солиқобод қишлоғидаги мадраса (ҳозир қўй бўлиб кетган) юқорида тилга олинган мадрасадан чоғроқ бўлган, бироқ анча пухта ишланган ва қатор безаклари бўлган.

Мадраса ҳовлисига икки томондан гулдаста минора бўлган. Дарвозахона орқали кирилган. Хужраларда китоб ва рўзгор буюмлари қўйиш учун учли равоқли токчалар, шунингдек шимолий бурчакда деворнинг ташқарисида мўркони бўлган. Ярим доира токчасимон ўчоқ бўлган. Ғарб томонида олди ҳовлисига қараган уч гумбазли масжид жойлашган. Унинг маркази қисми йн қисмлари билан равоқ орқали бирлашган, натижада масжиднинг учун зали яҳлит бўлиб қолган. Маркзий қисм усти афтидан, тепасида ёруғлик кирадиган туйнук бўлиб думалоқ гумбаз билан ён қисмлари эса балхи гумбазлар билан ёпилган. Ғарбий деворларнинг марказида ўймақори ганч билан безатилган. Беш қиррали меҳроб токмони бўлган. Чизмага кўра масжиднинг олд томонида тўрт равоқ бўлган. Учасидан масжидга киритилган. Уларнинг орасидагилар эса деворий танга бўлган.¹ Уч умбазли бино олд томонининг беш равоқ билан мустахкамланиши Шеробод яқинидаги уч гумбазли Хўжа Исо мақбарасининг шу каби, бироқ олти равоқли тарзига ўхшарди. Мадрасанинг жанубий-ғарбий бурчагида ёғоч устунли айвон жойлашган., унинг девори ва меҳроб тақмони оддий чангчирик билан безатилган. Мақбаралар Ўрта Осиёдаги минтақалардан фарқли равишда, Сурхондарё меъморилик мактабида мақбараларни нисбатдан сиполик билан безаш хос бўлган. Уларнинг баъзилари мусул авлиёларнинг қарлари устида барпо этилган. Мақбаралар қадамажо бўлиб хизмат қилган.

¹Нельсон В.А. Некоторые сырцовые колесные постройки на юге долине Сурхандары ИМКУ. Выпи. 3,Т. 1962. С. 102-122.

Вақт ўтиши билан улар атрофида ёдгорлик зиётаргон мажмуи вужудга келган. Зулкифл ат Термизий ва Султон Саодат мажмуалари шундайлардандир.

Термиз воҳасида улар билан бир қаторда XI-XII асрлардаги оид бир ҳадли гумбазли мақбаралар ҳам учрайди. Хом ғиштдан кўрилган мақбаралар озгина ўзгарган ҳолда ёки қисман сақланиб қолган.

Термиз туманидаги XI-XII асрларга оид Тўртауз гумбаз мақбараси шулар жумласидан. Аввалги тадқиқотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу тархли мурабба (зал ўлчами 7,20-7,20 метр) ҳар бир тарзи (мурабба) шаклида марказида равоқ бўлган. Пиштоқ-гумбазли бир ҳадли мақбара бўлган. Жануб тарафдаги бош тарзи чуқур равоқли тахмонли бўлган, бештоқ бегаб турган. Икки томонга нишоб қилиб ишланган. Деворлар (равоы-тахмонининг вертикал ён томонлари) марказида ихчам учли равоқли тоқчалар жойлашган. Гумбаз бурчаклари боғотли уч қатор мухарнас бўлган равоқли бағал устидаги саккиз қирали пой гумбазда турган.

Термиз томондаги Термиз-Ангор йўли яқинида жойлашган Хўжа Рушнойи мақбараси ¹ ҳам хом ғиштдан бир ҳадли ва нештоқ гумбазли қилиб қурилган. Чортоқ равоқли бағални, унинг устидаги пойгумбазни ҳамда чархи гумбазни кўтариб турган. Ичкарида консол тарзида осилган. Ғиштчалар кўринишдаги мухарнаслар асосий безакдир. Тўрт қаттор шундай мухарнас бўлган бағални безатиб туради. Уч қатор мухарнас эса бағалнинг саккиз-қиррала пойустуни устидаги гумбаз бўғотни кўтариб туради. Шимолий деворнинг қуйи қисмидаги тахмон номутаносиб жой олган. Отаулло Эшон мақбараси шеробод яқинида тепаликлардан бирида жойлашган. Бу-тархи деярли мурабба шаклида (6,8x6,4 метр) бўлган бир ҳадли сентрик мақбара, унинг шимолий тарзи марказидаги ҳозир ҳам очик мана йўл ғишти понасимон қилиб терилган кенг равоқдаги иборат. Ичкарида бурчак

¹Аршавская З.А. Ртвеладзе Э.В. Хакимов З.А. средневековые разметчики Сурхандарьи Т. 1982. С,106,

бағалнинг безатилишида қизиқ. Бағал чортоқдаги гумбазнинг думалок асосида махсус пофгумбазсиз ўтади. Ҳар бир бағал равоқли тахмон шаклида ишланган, унинг ичида горизантал терилган. Гишт фониди XI-XII асрлар учун анъанавий бўлган арчасимон диаганал терилган уч қатор гишт кўтариб туради. Мақбара усти хом гишздан чархи гумбаз усулида ёпилган. Гумбаз остидан копсал тарзида чиқарилган икки қатор гишт кўриниб турибди.

Мақбарани 1977 йилда тадқиқ қилинган З.А. Аршавская ва Э.В. Ретвеладезлар уни дастлаб XI асрда қурилган деган фикр^{7а} келишди. Айни маҳалда у кейинроқ қурилган бўлиши мумкинлигини эътироф этишди.

Ўйиқ гумбаз мақбараси хом гишздан тикланган бир гумбазли бир ҳадли иншоат бўлиб, ўша шарқ томонидан ҳам “Г” симон тарзидаги айвон туташган. Ичкарида чартоқ устида равоқли бағал-пойгумбаз ва гумбаз ишланган. Ички деворлари ўзига хос безалган. Хиар бирининг марказида баланд учли равоқли тахмон бўлиб. Унинг ичида кичикроқ ва юзароқ тоқчалар жойлашган. Бу хол равоқ ичкари томон торайиб бораётгандай таасурот уйғотади. Юқори қисмидаги катта тахмон равоқнинг пойига қадар тўғри бурчак шаклида хошия ичида олинган. Катта равоқ ичига кичигини ишлаш усули бурчак бағалларда ҳам такрорланган. Ягона кириш йўли шимол девор шарқий девор билан туташган бурчакдир. Ташқаридан алибон туташган шарқий тарх учта катта юза деворий тахмон билан безатилган, у Шерободдаги Хожа Исо мақбараси тарзларининг шу каби безагини эслашади. Айвоннинг жанубий-ғарбий деворий, марказида тобора торайиб борувчи равоқчалар қаторидан иборат тоқча қўйилган. Уни мақбара қошидаги масжид меҳроби тоқаси қошидаги масжид меҳроби тоқчаси ҳам дейиш мумкин. Хом гишздан тикланган бир ҳадли. Бир гумбазли мақбараларнинг хажвий муноссабати ҳамда тархинини тузилиши умумийлигига қарамай, уларнинг ҳар бири безаклари, бош тарзининг ҳамда бағалнинг ишланишига кўра ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Валийлик мақомиг эришган шахсларнинг мақбаралари пишиқ ғитдан монумаентал мужассамотда ишланган, ҳамда турли деворларда қурилган бошқа иморатларни ҳам ўз ичига олган. Бу иморатлардан энг жириги макбарага ёндош энг йириги макбарага ёндош масжид булган. Сурхондарёда жуда мукаддас саналган Хожа Исо макбарасимасжидини шундайлар каторига киритиш мумкун. Бу ерда мусулмон шарқда ўз асарлари билан машхур бўлган мутақаллим, мухаддис Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий дафн этилган. Мақбара шнрободдан жануби-шарқда 6 км масофада жойлашган. У тархи тўғри тўртбурчак бўлган укч гумбазли иншоат бўлиб, тўртта хонаси биридан-бирига ўтадиган тарзда жойлаштирилган. Тархи мурабба бўлган учта қисмнинг устида гумбаз ишланган, ичкаридан кенг равоқли йўлақлар билан ўзаро бирлашган. Тўртинчи хона макбарага жануби-шарқда туташувчи миёнсарой. Унинг сатҳи бутун иншоат сатҳига нисбатдан чуқурроқ. Куббали узун пиёнсарой устида, иккинчи қаватда нисбатдан паст куббали хона қилинган, унга ташқаридан зинапоя орқали чиқилади. Миёнсаройдан даҳнага киритилади. У ерда эски сағана қўйилган. Даҳмадан кенг равоқ орқали масжид кўриниб туради, унинг маркзий қисмида меҳроб бўлиб, ғарбий девордан ташқари ҳар бир ўқда жойлашган йўл орқали унга ўтиш мумкин. Гуммази уч қисм конструкцияси ва безаги сипо ҳамда лўнда: чархи гумбазни кўтариб турган саккиз қиррали бағал чортоқ устида ўтирган. Бинонинг узун тарихи “П” симон ҳажмга олинган олти равоқли токчага ажратилган. Равоқ саррови унинг тагигача чоргулсимон уйма деталлар билан нақшланган, деворнинг юзаси ичкарисиди ҳам, ташқарида ҳам ғишт кўринадиган қилиб қолдирилган чокларига чанг босилган. ¹сўнги таъмирлашда исмли ва китоба нақшлар ўйилган. Қўполроқ қалин қатлам билан қопланган.

Зулкифл мақбараси жойлашган беноми ҳам мураккаб таркибли мақбаралар сирасига киритиш мумкин. Мураккб номутаносиб тархли тўрт

¹Аршавская З.А. Ртвеладзе Э.В. Хакимов З.А. средневековые памятники Сурхандарьи Т. 1982. С.182,

ҳадли бу бино турли даврларда қурпилган гумбазли даврларда қурилган гумбазли хоналардан иборат. Улар 1977 илда З.А, Аршавская ва Э.В. Ртвеладзе томонидан батафсил текширилган.

Мақбара эски Термиз харобалари қаршисида Амударё ўртасида жойлашган Пайғамбар оролда қурилган.

Мажмуа гумбазли катта масжид биносидан иборат. Жануб томонидан унга сағанали гўрхона туташган, гўрхона эса ғарб томондан унга катта бўлмаган (3x3м) икки хона-миёнсарой ва зиёратхона жойлашган. Бу ерда тархи мурабба (томонлари 7 м яқин) бўлган улкам пештоқ гумбазли масжид ҳажмдор ва баланд ҳамда анча илгари қурилган асосий иморат бўлган.

Чортоқ саккиз қиррали пойгумбаз остида равоқли бағал ҳамда икки қатор ғиштчалар чиқиб турган чархи гумбазни кўтариб туради.

Шимолий ва ғарбий шарқ деворларига учта навоқ ишланган. Бу4 Сурхондарёда суюкли усул эди. Беш шарқий йўл тирсақли жанубий йўл орқали гўрхона олиб кирган.

Гўрхона даставвал, афтидан ҳотира бўлганга ўхшайди. Кейинчалик жанубий йўл биркитиб ташланган, натижада масжид гўрхонадан ажралиб қолган. Гўрхона жануб томондан зиёратхона ва дақлиз орқали кирилган. Зиёратхона ва дақлиз ичини безашда ўхшаш безакли конструктив усулдан фойдаланилган, яъни бағаллар торайиб борувчи, бағал бўшлиғидаги зинасимон ўйиқлар икки равоқ тарзида ишланган. Масжид безагида ғишт чоргул ва арча қилиб терилган. Бу ерда XV-XII асрларда ҳамда XIX аср бошида бироз таъмирлаш ишлари олиб борилган. Масжид ичида девор юзаси икки қатлам чангсовуқ қилинган, меҳробга юза нақш ўйилган., намоёнга эса мураккаб бўлмаган чирих нақш туширилган.

III-БОБ. Ўрта асрларда, ёзув, эпитафиа тараққийети.

9-10 асрларда Ўрта Осиёда ислом дини мустаҳкам ўрнашиб олди. Кенг тарқалган муққана қўшғолони зароастризм ва буддизим динитнинг ғоявий тарғиботлари тарихга айланди. Лекин Сомонийлар даврида ҳам Чағониёнда қандайдир диний ҳаракат ва қўзғолон бостирилгани ҳақида Фархиддин Давла Дақиқий ёзиб қолдирган. 10-асрда яшаган Мухтазитларнинг сарой шоири Дақиқийнинг ўзи ҳам моддий оламнинг тўррт унсури танланган ғазалнинг кирмиз каби чангнинг овози мусалмас “Вино” ва “Зардушт” эътиқодини афзал билган.¹

Бертелье Э иккиланмади шоир Дақиқий ҳақиқатдан Зардуштий бўлган, шуни ҳам қайд эҳтиб ўтиш лозимки Дақиқий ўзини “Шоҳнома” асарида Эрон тили аҳоли орасида Зороастризм тарқалиш жараёнини кўрсатади. Шунинг учун уни чағониёндаги исломга қарши ҳаракатнинг тарафдори бўлган деб айтиш мумкин.

ЧХ асрнинг охирида Шимой Тохаристон ҳусусан Чағониёнда ҳам ислом дини узул-кесил қарор топди. Давр замондошининг маълумот беришича, аҳоли орасида “Уломолар оз бўлган, фақирлар умуман бўлганда”² Термизда мусулмон руҳонийлари муҳим рўл ўйнаган. Бу шаҳар Амударёдан 820 км Жанубда жойлашган ва 8 асрдаёқ Сўфизимнинг йирик марказига айланган. Балх шаҳри билан узвий алоқада эди. Худди шундай Балх сўфийлари 9 асрнинг иккинчи ярмида ўз алоқаларини мустаҳкамлаган. Сўфий абу Абдуллох Муҳаммад Ибн Али Ибн Хусайн Ал Ҳаким ат Термизийдир.³

Бўлғусий суний ўзининг «Ҳакимия» сўфилик тариқатига асос солган эди. Шунингдек, диннинг назариясига оид қарот асарлар ҳам яратди. Унинг ҳаёти ва тақдирида қатор кунлар кўп бўлган. Шайх ат-Термизийнинг

¹ Бертелье Э. История передка Таджикской литературы М. изд. Во восточной литературы. 1960. С. 163,

² Бартолд Э.В. Туркестан в эпоху мангал нашествия соч. Т.1, М. изд. восточной Литературы. 1963, С.122,

³ Массон М.Э. Надписи на штукатурке из архитектурного ансамбля у мавзолеи Ҳаким-и Термеза Ту. Археология средней Азии вып. 1960, С. 44.

ёзишича “бошига қашшоқлик ва бахтсизлик тушганида, у ўзининг асарлари таскини ва тарифида бўлган. 11 асрда унинг қабри муқаддас қадамлога айлантириб, бой мақбарага барпо этилди.

Бундан ташқари Термизга Муҳаммад пайғамбар авлоди сайидлар ҳам келган. Сайидлар авлоди билан шаҳар эгаллаган. Сомонийлар, Салжукийлар, Қорахонийлар ҳам ҳисобланишга мажбур бўлганлар.

Сайидлар авлодининг меморчилик даҳмаси Султон Саодат мақбарасидир. Шунингдек, бу мақбара Муқаддас қадамжо ҳам ҳисобланади¹.

Байхақий фикрича, шундан сўнг мусиқа ва ашула жўрлигида зиёфат бошланган. Зиёфатга термиз мутриблари (ашулачи, мусиқачи) раққосалар ва дўмбрачилар билан бирга 300 дан кўпроқ киши қатнашган. Замондошнинг фикрига кўра. Бундай зиёфатни кам кўрган.²

X-XI асрларда Муҳтажидлар даврида Чағаниён пойтахти сарой маданияти марказларидан бири бўлган. Муҳтажидлар амири Абул Музаффар Тоҳир ҳам шоир бўлган, ҳам шоир Мунжлик Термизийга ҳомийлик қилган. Амир Фарқ ад Давла даврида ҳам поғзия ривожланган.

Шоир Дақиқий ҳудди даврнинг маҳсули дақиқий ўзининг “Шоҳнома” достони тугашига улгурмаган. Бу асрни Абулқосим Фирдавсий ўзининг 1008 байти билан тугайди.бу асрда Зардуштийнинг пайдо бўлиши, Эрон шоҳи Густаспа Сухрасна, Турон шоҳи Арджастпа ҳақида жуда нозик тўқималар келтирилади. Бу дақиқийнинг нозиктаб шиор бўлганлигини тасдиқлайди. Шимолий Тоҳаристон худудида барпо этилган архитектура иншоатлари кишилар ижодий фаолиятининг муҳим намуналари ҳисобланади.

Шаҳар ва қишлоқлардаги муқаддас жойларга йирик ёдгорликлар бунёд этилди. Улар Ўрта Осиёнинг X-XII асрлар архитектура йўналишига мос келади., лекин ўзига хос “Тоҳаристон мактаби”нинг намуналари сифатида ажралиб туради.

¹ Семенов.А.А. Происхождение Термез кая Саидов и их древняя усыпальница «Султан-Саодат» И П.Т. КЛА. Ташкент. 1914. вып. 19.

² Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э.А. Северная Бактрия Тохар стан. Т. Фан. 1990. С-183.

Чағаниённинг маҳаллий ҳукумдорлари ов қилишни. Чавгон ўйнашни, мушоирлар ўтказишни маънавий хордиқ олишнинг муҳим омили деб ҳисоблаганлар.

Шимолий Тоҳаристон Ўрта асрлар маданияти Балхга нисбатдан сомонийлар ва ғазнавийлар ҳамда Қорахонийлар даврида чекка ўлканидек аҳамиятга эга эди. Лекин Термиз, Чағаниён, Холбук шаҳарлари йирик савдо хунармандчилик ва маданият марказлари сифатида маданий қадриятларни шакллантириши илм ва саънат аҳлини этишиб чиқишига муҳим аҳамият касб этади.

Бу хусусият айниқса архитектура амалиё ва бадий саънатда ўзлигини намаён этди. Ҳукумдорларнинг қўллаб-қуватлаши билан мушоирларни ўтказадиган “кичик шаҳарчалар ” ҳам бунёд этилган. Масалан 1025 йил Маҳмуд Ғазнавий қўшини амударё орқали Термизга юриш қилганидан шаҳарда шоҳона сарой қурдириб, унинг хоналарини қимматбаҳо матолар, парча зар билан тўқилган мато, марваридқимматбаҳо тошлар, ойна ва кам учрайдиган нарсалар билан тўлдирилган.

Бу ерда зиёфатлар ўтказилган.² 1042 йил Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли Маҳмуд келишига байрамона учрашув тайёрланган. Султон кемаси Термиз қаъласига етиб келганида шаҳарнинг (коминдант) кутбали ва амалдорлар Султон Маҳсудни карнай-сурнай ва турли совғалар билан кутиб олдилар.

Йирик миқёсидаги кўринишлар хом ашёси пишиқ ғишт. Лой сувоқ ёки чанг қоришма ҳисобланган. Бу услубнинг қўлланишига аркли гумбаз йўналишини тараққиёти учун йўл очиб берди. Бу эса ўз навбатида янги кўламда қурилиш тизимлари яратишнинг истиқболларини очиб берди. Ғишт нафақат қурилиш ашёси сифатида балки безак берувчи ва турли шакллар чиқаришда ишлатиладиган ашёга айланди лекин безагида анъанавий услуб-кирқма чанг ва ёғоч ўймакорлиги ҳамон ўз аҳамиятини ёқотмаган.

² Масс он. М. Э. городища старого Термеза и их изучения п Труды Уз. Фан Серия 1 вап Ташкент. 1941. С-43.

Ислом маданиятини акс этирадиган масжид, хонақо, мақбара бўлса, бой ижтимоий қатламнинг эҳтиёжи ва манфатларини акс этирадиган ҳуқумдорлар саройи ва қоргоҳлар қурилишига бўлинади.

Шаҳар ва қишлоқлар қурилишининг асосини яхши жойлари ташкид этади. Айниқса қурилиш иншоатларини безашда турли ғиштин ва чирихли ёзувларни қўллаш инсоният туфақурининг янги қирраларини намаён этади. IX-X асрларга оид бой хонадон уй жойлари ўрта асрлар Хуттал вилоятини пойтахти Хулбук шаҳридаги қурбоншайит ёдгорлиги ва Саид шаҳридан топиб ўрганлиган. Яшаш жойлари кўламига қараб тўғри бурчакли ёки тўғри тўртбурчакли қилиб қурилган. Уларнинг асосий тархи ҳовлиларининг айланасига уй қурилиши билан ҳарактерланади.

Саид шаҳридадан топилган уй тўлиқ ёпилган.³ Ховлига чиқишда икки томондан бир-бирига қарама қарши қурилган хоналар мавжуд. Уларнинг ғиштин шакллари билан безатилган ховлининг олди айвон ўймакорлик ва қирқма услубда безатилган. Уни чўкишдан, вайрон бўлишдан сақлаб қолиш чоралари ёғоч рапчин ва тўсинлар қўйиш устулра қилиш билан амалга оширилган. Иншоатнинг ҳовли томонидан саккиста хона жойлашган, уларнинг энг каттаси меҳмонхонадир. Бу хонада тўртта ёғоч устун мавжуд. Уларнинг чуқур бўлмаган ўқи уй сахнига чанг билан ўтқизилган. Кўшни хонада кенг суфа мавжуд бўлиб, девор бўйлаб ўчоқ-сандал жойлашган., яна бир хона уй масжиди ва зифасини бажарган, чунки унинг ғарбий деворида меҳроб жойлашган. Уларнинг бирида овқат тайёрланган бирида ювилган. Хоналарнинг хаммаси қирқма чанг билан безатилган. Меҳробли хонадон шилдан қулаган. Қоплама “ҳовзак” диаметри ярим метрдан иборат бўлиб, баргсимон безак билан қопланган.

Қурилишнинг худди шундай намунаси ховли бўйлаб қурилган. Кўндаланг хоналарга ҳам эга улар ҳам юқоридаги шароитларга эга. Шунинг

³ Гуламова Э. Хутталские дома X-XI вв. Абу Али Ибн Сина и его Жоха Душанбе: Доношу. 1980. С-107.

учун ҳам Харма деб аталувчи бундай меҳмонхона мажмуалари эркаклар учун мўлжалланган.

Ҳовлининг олд қисми қирқма чанг безаклар билан чиройли қилиб безатилган.

Меморчилик иншоотларини чанг билан безаш мусулмон давригача ҳам мавжуд эди. Масалан, илгари давр қурилишларнинг декоратив услубларни Самарқанднинг Афросиёб шаҳар харобасидаги уй билан сомонийлар саройини солиштириш мумкин. Уларнинг алоҳидалик хусусиятлари кўп, бу эса ўша давр декоратив мактабларининг моҳирлигига боғлиқ бўлган.

Сарой иншоотлари архитектураси шу тизимда тараққий этиш билан эмас, балки уй қурилишининг кўлами ва безаклари билан ажралиб турганлиги кўрсатади.

Х аср Холбук қаласида қурилган ҳуқумдорлар саройи ҳовли бўйлаб ҳад кўтарган турли иншоотлар ва тўртта айвондан себорой бўлган Марказида эга ирик ҳовуз бўлган. ¹ саройнинг кўриниши ашёси худди уй жойлардагидек пахса, лой, уй сатҳларида ғишт ётғизилган.

Термизнинг рабод қисмида маҳаллий ҳуқумдор саройнинг харобалари сақланиб қолган. Унинг қурилиши XI асрнинг 30-йилларига тўғри келади. XII асрда эса у янгидан таъмирланиб, декоратив безаклар берилган. ²

Ўша пайтларда амударё хавзасида Термиз шаҳрининг аҳамияти бекиёс эди. Саройнинг пештоқида ва кўпгина марказий иншоотлар қирқма ганг куфий ва исмлили усулидаги ёзувлар турли ўсимлик гулларининг тасвири билан безатилган.

Ҳовлининг айланасига қурилиш иншоотларининг қад кўтариши нафақат саройлар қурилишида балки, бутун шарқнинг архитектурасида қўлланилган услубдир. Бактирия Тоҳаристонда эса қурилишнинг мазкур хусусияти ўзига хос характерга эга. Хусусан. Термиз ва Хулбук шаҳридаги

¹ Гулямова Э. Резной штурк Халъбука И материалная культура Таджикистана выпь 3. Душанбе. 1978.С-186.

² Денники. Б.П. Архитектурный орнамент. Средней Азии., М-л. 1939. С-46.

сарой мажмуаларида ишлатилган намуналар. Ўрта шарқнинг бирор саройида мавжуд эмас. Масалан, Ғазна, Лашкари-Бозор, Сейистон харобаларида ёки Афросиёбда бунга ўхшаш топилмалар йўқ. У фақат Шимолий Тоҳаристоннинг Ўрта асрлар меморчилигига хосдир.

Араб географлари исфахрий, Махдусий маълумотиغا кўра, Чағаниён шаҳрида чиройли ва бой усти ёпиқ бозор, ҳамда устунлари пишиқ ғиштдан терилган бежирим масжид бўлган. Масжиднинг чиройи хақида XII асрда Сомоний ҳам ёзган.³ Бундай масжидлар нафақат марказий шаҳарларда балки қишлоқлар ҳам бўлган. Масалан., тўқувчилар қишлоғи Дарзанчи бозорнинг марказида ҳам мавжуд бўлган.

Кўҳна Термиз харобалари амударёнинг ўнг соҳилидаги бош катта шаҳар ҳисобланган. Унинг харобалари орасида жоме масжидининг излари сақланиб қолмаган. Лекин ўрта асрлар Термизнинг чеккасида унча катта бўлмаган. Чор-Сутун масжиди мавжуд эди.⁴ XX асрнинг бошларида ҳам масжиднинг олдида минора мавжуд эди. Минорада кулфий услубида ишланган ёзув уни безаб турган. Минора 1032 йилда ыурилган. Масжид минорадан олдин барпо этилган. Аввало I асрда масжид ҳам ғиштдан XI асрда эса пишиқ ғиштдан қурилган.

Масжид тўғри тўртурчак лойиҳа асосида қурилган. Икки томонидан қалин девор ўраб турса. Бир томони очикдир, шунинг учун унинг олд қисмида ҳовли бўлганлиги маълумдир. Масжиднинг тўққизта гумбазли мавжуд бўлиб, уларнинг тўққизта мустаҳкам қалин устунлар кўтариб турган. Унинг ғарбий деворнинг марказида ярим айлана меҳроб айлана меҳроб жойлашган. Масжиднинг биринчи ғиштли деворининг қуйи қисмлари ҳам ғиштдан пол сахн лойдан қилинган. Лекин тамирлашдаврида девор ва сахн (пок) пишиқ ғиштли билан териб деворнинг ғилофи пишиқ ғиштдан ишланган.

³ Бертольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия и сарг Т. I М. изд. Восточной литературы. 1963, С-122.

⁴ Шишкин. В.А. курган и мечеть Чор-Сутун в развалинах Строго Термеза // ТАКЭ. 1945. Г. II. С-99.

Устунли аркли иншоатлар куриш ўрта осиенинг бошқа раёнларида ҳам исломга қадар ҳам мавжуд эди. Худди шундай масжидлардан Балх шахининг рабод қисмидаги “Кўх- гумбаз” яъни тўққиз гумбаз ва Бухоро яқинидаги Деггарон масжидларини мисол қилиб айта оламиз. Чор-сутун масжидининг жойлашган ўрни икки томонининг очиклиги бу ерслинг шаҳар ташқарисидаги мусалло яни номозгоҳ эканлиги тастиклайди. Чунки шаҳардан олиб чиқаётган халқ қурбон ва рамазон. Хайити байрамларинимасжид ва унинг атрофида ўтказган. Масжидни олдига ахоли атрофдан кўриниб турадиган минбардаги имомни тинглаб, бирга ибодат қилишган. IX-XII асрларда бутун мусулмон шарвидагидек, шимолий Тохаристонда ҳам шаҳар хунарманчилиги хусусан бадий хунарманчилик тараққий этди. У айниқса кулолчилик печлари, махалла ва қишлоқларда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларда ўз топади. Шимолий тохаристонда металга бадий ишлов бериш яқингача яхши ишлов берилмаган еди. Лекин ҳозирги пайтда йирик шаҳарларнинг хунарманчилигинг устахоналари мавжуд бўлиб уларда мис бронза ва бутун ажратиб олиш ва чиройли идишлар ишлаб чиқилгани малумдир. Бу ҳолатни чағаниёнинг ўрта асрлардаги пойтахти Будрач шаҳар харобасидан топилган устахона маҳсулотлири тастиклайди.¹

Бу печ ёки топилмалар XI асрнинг биринчи ярмига оид эканлиги топилган танга орқали аниқланган. Бу ердан сифатсиз идишлар эритиш учун тайёрланган хом ашё қолдиқлари топилган. Мис идишлар мажмуаси Бахс вохасининг Сағмон шаҳар харобасидан топилган.² Бу топилмалар XI-XIII асрларга оид бўлиб, уларнинг ишлаб чиқарилган жойи аниқ эмас. Гап шундаги идишларга бадий ишлов бериш бутун Ўрта Осие ва яқин шарқда кенг тарқалган эди. Мис идишларга ишлов бериш турли ранглар учун ҳам бир-бирига ўхшаш хусусиятларни номоён этади. Масалан, геометрик ва нақшли араб ёзувидаги эпиграфик безаклар кувий услубида харфларни бир

¹ Ильясов Д.Ж. Русланов Д.В. клад средневековых бронзовых изделий с городища Будрач // ОНУ . 1988. № 1. С-27.

² Древности Таджикистана каталог выставки Душанбе. Дониш. 1985. С-292.

неча шаклда акс эттириш кенг тарқалди. Улар одатда Оллоҳга ҳамду-санолар ўқиш ёки идиш эгасига раҳмат айтиш билан бошланди. Агар мис идишга ишлов бераётган уста саводи бўлмаса араб харфларининг бирон ўсимлик гули ёки қандайдир нуқталар билан алмаштиришга уринди. Ўрта Шарқ халқларининг асосий мис идишлари қуйидаги шаклларга бўлинган. Қозон, тоғора, товоқ, коса, кўза, чироқ ва қўл ойналардир.

Будрач хазинаси идишларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Улар орасида катта қозондан кичкина қопқоқгача топиш мумкин. Уларнинг орасида ўнлаб цилиндр шаклдаги келиларни учратамиз.

Келиларнинг сиртига бўртиб чиқиб турган томчисимон релефли безак берилган. Идишнинг юқори қисмида тишли карниз. Баъзида ички томонга тортилган безакка қирғоқ хосил қилинган. Кўзада эса ўрта ва кичик ҳажмда ўлиб, идишнинг қорин қисми анча кенг. Безакли чизиклар берилган. Идиш бўйни баланд оғир қисми эса ташқи томонга анча қайрилган.

Чироқлар эса сферик шаклдаги тангдондан ажралмаган ҳолатда айримлари эса шаклга эга бўлган уч оёқ остида, устида ўрнатилган. Чироқ девори турли ҳажмда ёғдони турли нақшлар билан безалган. Пиликсон ёғдондан озгина кўтарилиб туради. Бу эса пиликдан ажралган кулни пастга тушириб кетиши учун қлай бўлади. Чироқлар икки турга бўлинади. Бири ярим шар шаклидаги ёғдонга эга бўлган. Чизикли беаги мавжуд, тумшуғи ярим ёниғ бўлса бошқаси анча йирик, уч оёқли ва уч бурунли иншоатларида кўп фойдаланилади.

Кичик ҳажимдаги металл буюмлар орасида турли шаклдаги кичкина хонақохлар, думалоқ кўнғироқчалар, сурмадонлар кўп учрайди. Бу идишлардаги безаклар ишлаш услуби бир бирини такрорламайди. Лекин безаклар асосан параллел чизиклар орасида жойлашган. Бу безаклар қочирма исмли ўсимлик гули ёки новдадан тўқилган пажара каби ёки юраксимон медалонларнинг ўсимлик гуллари билан боғлиқдир.

Тағмондан топилган идишлар орасида юпқа девори, ярим сферик, айлана тағдонига ўсимлик гули ташқи томонининг девор қисмида ёзувга ўхшаш безаклар косанинг ички томонидан оллох номига раҳмат ёғдирилган.

Кўзалар эса уч турда номоён бўлади. Айлана тоғдон ва юмалоқ қоринга эга, идиш бўйин қисмининг қорин қисмига келиб кенгайиши ва йойсимон ёки S-шаклидаги дастакка эга бўлган кўзалар мавжуд.

Шимолий тоҳаристоннинг XI-XII асрларга оид эллита бронза ойна Термиз шаҳридан топилган айланалар бошқа топилмаларга нисбатдан бадий аҳамиятга эгадир. Улардан бирида баланд релефда сфинкс шаклида берилган. Икки сфинкс бир-бирини такрорлайди.¹ Ойналарда аёлнинг бош қисми кийими тасвирланган. Ойналарнинг бирида насх хати билан ўсимлик тўғимаси сифатида сфинжес тасвирланган.² шундай образли сфинжес эрондан топилган идишлар ва бронза ойналарида ҳам учрайди. Термиз. Эрон ва Қозоғистонга нисбатдан оралиқ масофада жойлашганлиги учун бу маданиятларнинг таъсири сезилади.

Шунинг учун топилган сфинкс образи IX-XIII асрларга оид Эрон ва Ўрта Осиёнинг сирланган ва муҳр сифатли гуллар босилган сопол идишларида учрайди.

Бундан ташқари Чағаниёндан (Будрач) топилган исирикдонда йўлбарснинг бош қисми тасвирланган. Йўлбарс гўёки ўлжасига ташланаётгандек қулоқлари тиккайган юз терилари тортилиб тургани ҳолда, тасвирланган. Чағаниёндан топилган кўзаларнинг балдоғида Хўрозчанг ёки канотлари туширилган бургут тасвирланган. Демак ислом даврида 700 морф ҳайвонлар ва қушларни тасвирлаш кенг тарқалган.

Шимолий Тоҳаристоннинг мис ёки бронза идишларини албатта Хуросоннинг айниқса Хиротнинг ажойиб мис идишларига тенглаштириб бўлмайди. Аммо улар ўзига хос ҳақиқий бадий санат буюмларидир.

¹ Пугаченкова Г.А. Бронзове зеркало из Термеза. КСЭ. 1961. №1.

² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. очерки искусства Средней Азии. М. Искусство 1982, С-248.

Шимолий Тоҳаристонда зарганлик ҳам ривожланган. Ясалган буюмлар бизгача етиб келмаган, аммо Будрач шаҳар харобасидан топилгач оловга чидамли тош қолипда олтин ва кумушдан қилинадиган бумлар кўйилган.³ Аксарият заргарлик маҳсулотларига мунчоқ ва сирғалар ҳам киради. Улардан сир-а. Узук ва турли табинчабыларни безатишда фойдаланишган. Улар сердорлик, халседен, кварс каби ыаттиы тошлардан ишланган. Фаянсдан ишланган безаклар ферузага шхшаши учун зарнғори рангда сирланган. Мунчоқлар кўпинча шишидан тайёрланган.

Ўрта асрларда Термиз, Чағаниён, Холбукда шишасозлик тараққий этганлигини нафақат шиша идишларининг, балки уларни тайёрлаш жараёнида содир бўладиган қотишмани топилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.⁴ Ўрта асрларнинг идишлари амалий аҳамиятга эга эди. Шишадан базм ва тантаналар учун идишлар ишлаб чиқарилар эди. Идишларнинг ўзининг шакли рангининг жилоси ва сирларининг турли туманлиги, яшил, занғори, пушти, қизил рангларга бўялиши ажралиб турган.

Айниқса XII асрга оид Термиз шохлар саройидан ярим яхшироқ медалён (нишон) муҳим қизиқиш уйғотади.⁵ Бу топилмаларнинг орасида қуш ушлаб турган амалдор отлик тасвири, овчи аёл кўлида қуш тутган холатида ойнинг олдида турган тасвири туширилган нишонлар ҳам мавжуд. Бундан ташқари саккиз япроқли гул туширилган медалён (нишон) лар ҳам бор. Уларнинг яна бирида “Буюк султон Абул Музафар Бахромшоҳ учун” деган арабча ёзув ва югуриб келаётган жайрон тасвири туширилган. Бу нишон ғазнавий Бахромшоҳ даврида (1118-1157 йиллар) тўғри келади. Нишонлар мавзуси ўрта Шарқ мумтоз шеърининг Бахромгўр ва Озода ҳақида қиссаси билан ҳам боғланади. Унда айтилишича Бахромгўр шикор-ов ишқибози бўлган. У ўзи билан суюкли ёри арфачи Озодани олиб юрган. Озода

³ Ргвеладзе Э.В. Сағдуллаев А.С. Памятники минувших веков. Ташкент. Узбекистан, 1986. С-115.

⁴ Гульямова Э. Стекло с Городца хульбук // Изд. ООНАН. Таджикистана. 1961. №1,

⁵ Жуков. В.Д. Археологическая обследование в 1937 года дворца термезских проваторей и Труда ТАКЭ. “Ташкент”, 1945. С 151

Бахромни мазах қилгани учун отни ойоғи остида эзиб ташланган. Отлиқ шох манзараси отнинг олдида аёлнинг тасвирланиши худди шу қисса билан боғлиқ. Шарқнинг ўрта асрлар поэзиясида афсонавий шох билан реал ҳуқумдор ўртасидаги ўхшашлик жуда кам учрайди. Худди шундай бу ҳолат тасвирий санъатда ҳам кам учрайди. Кулолчилик соҳасида ҳам бадий жихатдан безатилиши Хуросан ва Моварауннахр ўртасидаги алоҳидалик ёки қоришиқлик ҳолатини ўзидан мужассам этади. Сирғанмаган идишлар кўза, кўзачалар ва мустахараларни безашда гравировка- ўймакорлик билан нақш солиш усули қўлланган. Бундай идишлар мажмуаси кўҳна Термизнинг кулоллар маҳалласидан топилган. Улар XII-XIII асрларга оиддир. Идишларнинг сиртига игна билан безак берилган. Уларнинг ранги тўқ-сарик, тиник, безаклар жуда аниқ кўринади. Сопол идишларга бериш бронза идишларига ўхшатиш эдт. Қандадир даражада бу идишларнинг пойини ранги бронза идишларга ўхшаб кетади. Шундай идишлар Туркманистоннинг Нисо шаҳар харобасидан топилган. Бу ердаги шакли жуда чиройли лойи эса кул рангда эди. Кўҳна Термизни худди кулоллар маҳалласидан босма безакли идишлар топилган. Уларни тайёрлашда ярим шар шаклидаги матрица-қолиблардан, шунингдек медалён (нишон) шаклидаги унча катта бўлмаган алоҳида штамп (муҳр) фойдаланилган. Безак идишнинг кулранг лойига берилиб идишнинг қавариқ қисми кейин ёпиштирилган ва кулол печида пиширилган. Термиздан топилган босма сопол идишлар салжуқийлар давридаги Марв ёки Нишопурдаги босма безакли идишларга нисбатан жуда ҳам қашшоқдир.

Хўжалик идишлари йирик тувак, хум, хумчаларни безашда оддий босма безаклар ишлатилган. Кўплаб сопол идишларни бўлаклари Даварзинтепа яқинидаги Гўрмалитепа кулоллар печидан топилган.¹ Бу идишларнинг елка қисми тўлқинсимон чизиклар билан безалган. Ўткир тиғли

¹ Исхаков. М.Х. Абдумаликов О.С. Археологические памятники в округа Далварзистепа-кушанский город на Юге Узбекистана. Ташкент: Фан. 1978. Рис 158.

асбоб билан чархи устида айланаётган идишларга худди шундай безак бериш мумкин.

Шимолий Тохаристоннинг IX-XII асрларга оид сирханган сопол идишлари ўзининг классификациясига эга, аммо бу масала ҳам тўлиқ ечилмаган. Одатда ошхона идишлари коса, товоқ, лаган, чироқлардан иборат. Бу идишлар пишиқ лойдан қилиниб оқ ангоп билан бўлган. Қизғиш-қора, писта-яшил, сариқ-қизил, яшил рангда бўлган ва турли безаклар берилган. Сополларнинг турлари Мовороунахр усулида яқин, уларнинг ўрта сифатли даражада ишлаб чиқарилган, аммо бу сополлар мажмуаси орасида будрачдан топилган.

X асрга оид лаган Афросиёб йки бинкент сополларини тўла такрорламаслиги, унинг ўзига хос хусусияти борлиги маълум. Унда йирик вертикал усулда композиция антик антифлексни эслатувчи безак туширилган. Пружинасимон барглар тасвири билан безатилган.

Маҳаллий кулолларнинг сополлари аҳоли талабига мос эди. Шунинг учун улар айрим йирик шаҳарларнинг маҳсулотларига нисбатдан устун туради.² кўҳна Термизни қириб ўтувчи транисея (ҳандак) дан XII-XIII асрларга оид сополлар мажмуаси топилган. Уларнинг сифати бошқача эди.³ Бу ерда топилган косанинг ички томони юқори қисмида, яъни гардишида эпиграфик ёзув мавжуд. Косанинг қирғоғи эса яшил бўёқда сирланган. Бу ерда зангори рангда бўялган, тирнаш усули билан безалган ва устидан сирланган косалар ҳам учрайди.

Термиздан юқори бадий сифатли сирланган идишлар ҳам топилган. Улардан бир нечтасида 700 морф – ўсимлик ва ҳайвонлар тасвири учрайди.

Масалан, нишаб девори косада шер келбатли, куш бошли ва қаноатли мавжудот акс эттирилган. Бу шъер келбатли афсонавий куш антик давр

² Исхаков. М.Х. Абдумаликов О.С. Археологические памятники в округа Далварзитета-кушанский город на Юге Узбекистана. Ташкент: Фан. 1978. Рис 156-157.

³ Шишкин В.А. «Курган» и мечет Чог-Сутун в прозванных Старого Термеза // ТАКЭ. 1945. Т. II. С-421.

бадий ва амалий саънатида ўз аксини топган. Аммо антик даврда бу усулда тош ёки металллар безатилган холос. Бақтрия Тоҳаристоннинг сополларини бу усулда безатилиши, расмнинг бўйни, кўкраги йирик нуқта ва доғлар билан тўлдирилиши Ўрта асрларда ҳам афсонавий безаклардан фойдаланиш давом этганлигини тасдиқлайди.

Идишларда югираётган от, тус товук, кабутар каби ҳайвон ва қушларни акс эттирувчи 700 морф безаклар туширилган. Тоҳаристон бадий саънат технологиясини металл, сопол, шишаидишлар ишлаб чиқаришда бошқа худудларга нисбатдан ўзига хос хусусиятга эга эди. Идишларга қуш, от, шерграфон, сфинксни акс эттириш бутун ўрта шарқ худудига тарқалган эди.¹

Шимолий Тоҳаристоннинг IX-XIII асрларга оид моддий маданиятини, хусусан амалий ва бадий саънатни ўрганиш ўрта асрлар шарқнинг Эрон ва Турк тилида сўзлашувчи аҳолининг ижодий меросини тўлдиради ва янада бойитиб боради.

Халқимизнинг тарихини янада чуқурроқ ўрганиш ва уни таҳлил қилиш, солиштириш маҳаллий маданиятимизнинг янги қирраларини очиб беради. IX-XII асрлардаги моддий маданияти нафақат Ўрта шарқ балки бутун мусулмон шарқи уйғониш даврининг нодир асари-атиқаларини ўзида намаён этади.

¹ Ремпель Л.И. времен Вековые образы и бродящи сюжеты в традиционном искусстве средней Азии. Ташкент. Изд. Литературы и искусства Г.Гулема. 1987.

IV. X U L O S A

Сурхон воҳаси араблар босқинчилиги арфасида кўпгина мулкликларга бўлиниб кетган эди. Бундан фойдаланган араблар бу мулкликларни бирин-кетин босиб олган.

Сурхондарёнинг юқори ва ўрта оқмида чағаниён мулклиги жойлашган бўлиб, унинг марказий шаҳри ҳам чағаниён деб аталган. Бу шаҳар қизил сувнинг Сурхондарёга қўйилиш жойида 0Будратепа қўйилиш жойидаги будрачтепа ўрнида жойлашган. Сурхондарёнинг қуйи оқими ва Амударёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб то ҳозирги ангор тумани ҳудудларигача бўлган ерларни Термишшоҳлар мулклиги эгалланган. Унинг маркази Кўҳна Термиз ўрнида жойлашган Араб манбаларида бу шаҳар “мадинат-ул-ар рижар ” яъни “мардлар” ёки ерлар “шаҳри” деб аталади. Бу шаҳар олиб бўлмас мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Бу шаҳарда танга зарб этувчи сарой ҳам мавжуд бўлган.

Бу воҳанинг учинчи мулклиги ҳозирги шерабоддарё воҳаси ва Кўҳитаннг тоғининг жанубий паст текисликларини эгаллаган. Бу мулкликнинг маркази Шеробод шаҳридан 7 км жанубида жойлашган каттатепа (хосияттепа) ўрнидаги хушвара шаҳар харобасига тўғри келади. Бу мулклик манбаларда “гуфтан”, “Куфтан” шаклида учрайди. Аслида эса кўҳи-танг-тоғли ўлка маъносини билдиради.

Юқорида қайд этилган мулкликлар араб босқини арфасида ўзига хос маданиятга эга эди. Аммо кўчманчи араб қа билаларининг маданияти ўтроқ аҳоли маданиятига нисбатдан қолоқ эди. Шунинг учун араб босқинчилари аввало ҳалқнинг бўйсиндирилишининг энг осон бўлини тутдилар. Маҳаллий аҳоли эътиқод қиладиган зардуштийлик ва будизим ибодатхоналарини вайрон қилиб уларнинг устидан масжидлар барпо этиб, ҳалқни исломга ишонишга даъват этди. Бўйсунмаганларни кофир деб атаб иқтисодий чоралар қўллади. Исломга ишонганлар жон бошига солинадиган “жизя”

солиғидан озод этилган. Шундай қилиб, қилич кучи, иқтисодий азоб-уқуватлар билан шимолий Тоҳаристон аҳолиси ҳам бўйсундирилган.

Араблар бостириб кириши ва аҳолининг бўйсундирилиши билан боғлиқ бўлган кўплаб ёзма ва археологик, меъморий ёдгорликлар мавжуд.

Масалан, Амударё ўзанининг ўртасида жойлашган “жазирати-усмон”-Пайғамбар оролидаги мақбара Усмон ибн Масуд номи билан боғлиқдир.

Араблар босқинчилиги ғарбга Испания худудларидан Шарқда Ҳиндистоннинг Талас водийсигача бўлган худудларда яшайдиган турли халқларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирлаштирди. Шундай кенг худудларни халифаликлар орқали бошқариш ҳам муаммо эди.

Ривожланган ўрта асрларда шаҳарсозлик тараққий этди. Айниқса уларнинг тузумида уч қисмидан иборат бўлди. Арк-қала, Шаҳристон ва рабод қисмларига ажралди. Хусусан Термиз ва унга ўхшаган шаҳарларнинг майдони 500 гектаргача этган.

Шаҳарларнинг учтасидан ўн иккитагача дарвозалари, ўнлаб маҳалалари мавжуд бўлган. Савдо-сотик ҳунармандчилик тараққий этган. Шаҳарларнинг марказида масжид, мақбара, хонақоқ, бозор, ҳаммом барпо этилган. Араб манбаларида ички шаҳар- “Шаҳри дарун” ташқари шаҳар-шаҳри бирун, қаъла ва сарой “Дар ал-имора” ёки “кзҳандиз” деб аталган. Шаҳарнинг ўтроқ қишлоқлари “рабод” ўтовлардан иборат манзилгоҳлари “сурадилат” деб аталгани маълумдир.

Термиз шаҳри ривожланган ўрта асрларда иқтисодий маданият ва савдо ҳунармандчилигининг йирик марказларидан бири бўлган.

Ҳунармандчилигининг турли маъморчилик, кулолчилик, наққошлар чиканганрлик, заргарлик, тўқимачилик косибчилик каби ўнлаб соҳалари тараққий этди. Маҳаллий халқнинг моддий ва маънавий турмушида қадимги маданиятнинг намуналари тиклана бошлади. Аҳолининг ҳамма қатламлари орасида маданият билан шуғулланувчилар пайдо бўлди.

Меморчилик соҳасида йирик жамоат иншоатлар пишиқ ғиштдан териладиган бўлди. Ўрта Осиёда кўчалари ва майдонига пишиқ ғишт ётқизилган ягона шаҳар Термиз эди.

Меморчилик иншоатлари шарқона қурилиш услубида барпо этилди. Жамоат иншоатлари масжид, мадраса, мақбара, хонақоқ ва бошқалар. Баланд пештоқли, чуқур равоқ симон тоқчалари, баланд гумбазли, меҳробли, деворлари гангли панжарали, эшикларнинг икки томони минбарлик қилиб ишланди.

Меморчиликда ҳам, кулолчиликда ҳам камалак ранглар жилоси кенг тарқалди. Айниқса кулолчиликда идишларнинг шакли ўзгарди. Чуқур айлана тагдонли, ярим сферик шаклдаги деворли, гардиши силлиқ қайрилган идишлар тури кўпайди.

Хунармандчиликнинг бошқа соҳаларида ҳам тараққиёт ўзининг юқори поғонасига кўтарилди.

Шунинг учун Термиз ва чағаниённинг ривожланган ўрта асрлар маданиятини ўрганиш аждодларимиз ўтмишидан бизга мерос бўлиб қолган моддий маданият сирларидан баҳраманд бўлиш имконини беради.

V.Фойдаланган адабиётлар

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. Тошкент. 1998 йил.
2. Каримов И.А. “Ўтмишсиз келажак ҳамкорликсиз тараққиёт бўлмайдими”
Тошкент. 1996 йил
3. Каримов И.А. “Биздан озод ва обод ватан қолсин” Т.2. Тошкент. 1996
йил.
4. Термиз буюк йўллар чоррахасидаги кўҳна ва янги шаҳар . Тошкент.
“Шарқ”2001 йил
5. Термиз Тошкент. “Шарқ” 2001 йил
6. Пидаев Ш.Р. Гонгарное производства Термиза в XII- нач XIII в.в.//
Бактрия Тохаристон қадимда ва ўрта асрларда. Самарқанд. 1993. 48-50
бетлар.
7. Пидаев Ш.Р. стекло средне векового Термиза. // ОКУ № 7. 1986.
8. Пидаев Ш.Р. Хозяйственно-жилой комплекс XI- нач XIII в.в на город
ища старого Термиза // Архитектура и строительство Узбекистана № 11.
1986. С.8-10.
9. Хмельницкий с между Саманидали и монголами // Архитектура средней
Азии. XI- начала XIII в.в И.Т. БерлинРИга 1996.
- 10.Кудалга китоб ал масолик вал мамолик ВГА 1889. Р. 211.
11. Ртвеладзе Э.В. Аршавская З.А. Абдуллаев К.А. Древнейшая много САУ.
№6. 1979.
- 12.Наршахи Абу-Бакр Мухаммад История Бухары (Перевод перс.
Н.Аыкошина под ред В.В. Бартольда). Т. 1897. С 118.
- 13.Массон М.Э. ТАКЭ Т. II1945.
- 14.Нильсон В.А. Некоторые сырцовым купальные постройки на юге до
Сурхандарьи // ИМКУ. Выпь. Т. 1962. С. 101-122.
- 15.Прибыткова А.М. Стариотельная культура средней Азии в IX-XIIв.в.
М.1973. стр. 213

Термиз давлат университети Тарих факультети 4-босқич кундузги бўлим битирувчиси Абдуллаева Гўзалнинг 5120300-тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича) таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун “Термизнинг ривожланган ўрта асрлардаги моддий маданияти” мавзусидаги битирув малакавий иши муаллифлик

АННОТАЦИЯСИ

Мавзунинг долзарблиги:

Ишнинг мақсади ва вазифалари:

Тадқиқот объекти ва предмети:

Тадқиқот натижаларининг илмий жиҳатдан янгилик даражаси, амалий аҳамияти ва тадбиғи:

Ишнинг тузилиши ва таркиби:

Олинган асосий натижалар:

Иқтисодий самарадорлиги:

Хулоса ва таклифлар:

Раҳбар _____

Талаба _____

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Йўналиш: Тарих

«Тасдиқлайман»

Факультет декани _____

« _____ » _____ 2012 йил

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШ БЎЙИЧА ТОПШИРИҚ

Талаба _____

(фамилияси, исми, шарифи)

1. Ишнинг мавзуси _____

« _____ » _____ 20__ йил кафедра мажлисида
маъқулланган.

« _____ » _____ 20__ йил ректорнинг № _____ -
сонли буйруғи билан тасдиқланган.

2. Ишни топшириш муддати _____

3. Мавзу бўйича дастлабки маълумотлар берувчи адабиётлар рўйхати

4. Ишнинг мақсади ва ҳал қилинадиган масалалар:

5. Адабиётлар таҳлили ва рўйхати:

6. Маслаҳатчилар.

Бўлимлар	Маслаҳатчи Ф.И.Ш	Имзо, сана	
		Топшириқ берди	Топшириқ қабул қилинди

7. Битирув иши бажариш режаси

	Босқичлар номи	Бажариш муддати	Бажарилганлик белгиси

Битирув иши раҳбари _____

Кафедра мудир _____

Топшириқни бажаришга олдим _____

« _____ » _____ 20__ йил

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тарих факультети

_____ таълим йўналиши

Битирувчиси _____ нинг
(Ф.И.Ш)

_____ мавзуидаги битирув малакавий ишига ДАКнинг

ХУЛОСАСИ

Термиз давлат университети ДАК Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги БМИ ни бажариш ҳақида 31.12.98. йил 362-сонли буйруғи билан тасдиқланган Низомга асосан куйидагиларни аниқлади:

1. БМИнинг хажми ва талаб бўйичарасмийлаштирилганлиги (меёр: тиббий йўналишлар-50 бетдан, ижтимоий-гуманитар-70 бетдан кам бўлмаслиги керак): талабга жавоб беради- _____ балл
2. талабга қисман жавоб беради- _____ балл
3. талабдан четга чиқиш ҳолатлари мавжуд _____ балл
4. Мавзунинг давлат ва университет грант дастури асосида ёки долзарб муаммолар бўйича танлаганлиги: давлат дастурига кирган _____ балл
5. Грант лойиҳаси бўйича _____ балл
6. ТерДУ дастури бўйича _____ балл
7. долзарб муаммолар бўйича _____ балл
8. Мавзунинг долзарблиги асосланганлиги: етарли даражада асосланган _____ балл
9. етарли даражада асосланмаган _____ балл
10. ноаниқ _____ балл
11. Мақсад ва вазифаларнинг аниқ ифодаланганлиги: аниқ - _____ балл,
12. тўлиқ аниқ эмас – _____ балл,
13. аниқ эмас – _____ балл,
14. БМИ бажаришда илмий текшириш методлардан фойдаланганлик даражаси тўла _____ балл
15. қисман _____ балл
16. етарли эмас _____ балл
17. Олдинги натижаларнинг янгилиги ва ишончилиги даражаси натижа янги _____ балал
18. илгари олинган _____ балл
19. тўла ишончли эмас _____ балл

20. БМИнинг хулоса қисмида ишлаб чиқаришга тавсия берилганлиги: бевосита ишлаб чиқаришга тавсия бор _____ балл
21. ижтимоий соҳада қўллашга (таълим, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, маънавий-маърифий..) тавсия қилинган _____ балл
22. тавсия йўқ _____ балл
23. Битирувчининг мавзу бўйича олинган натижаларини танқидий баҳолаганлиги даражаси: аниқ _____ балл
24. тўла аниқ эмас _____ балл
25. танқидий баҳоланмаган _____ балл
26. Ишнинг илмий характери: илмий тадқиқотлар асосида _____ балл
27. аралаш шаклда _____ балл
28. Рефератив характерда _____ балл
29. Адабиётлардан фойдаланганлик даражаси: илмий-амалий журналлар, монография, етакчи олимлар асарларидан тўла фойдаланганлиги _____ балл
30. фақат дарслик маъруза матнлари, ўқув қўлланма ва маълумотномалардагина фойдаланилган _____ балл
31. Битирувчининг маърузасига баҳо, аъло _____ балл
32. яхши _____ балл
33. қониқарли _____ балл
34. Берилган саволларга жавоблари: тўлиқ _____ балл
35. ўрта _____ балл
36. қониқарли _____ балл
37. БМИни ташқи тақризчи томонидан баҳоланиши: аъло _____ балл
38. яхши _____ балл
39. қониқарли _____ балл
40. БМИга қўйилган якуний балл _____

(100 балл)

Эслатма: ҳар бир банд бўйича аниқланган баллнинг тагига чизиб белгиланади.

ДАК раиси _____

Ф.И.Ш. имзо

Аъзолари _____

Ф.И.Ш. имзо

Ф.И.Ш. имзо

Ф.И.Ш. имзо

(муҳр ўрни)

Сана « _____ » _____ 2011 йил

